

Анотація

Автор охарактеризував репресивну політику більшовицької влади проти парафій Української автокефальної православної церкви на Запоріжжі і розкрив її вплив на стримування розвитку українського автокефального руху на Півдні України.

Summary

The author has characterized the repressive policy Bolsheviks authorities against parishes Ukrainian Autokefalian churches in Zaporizhya and has discovered its influence on deduction of development of the Ukrainian Autokefalian movements on the south of Ukraine.

УДК 141.7+172.12+316

Н.С. Кудрявцева

СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР ЯК СОЦІАЛЬНЕ ВТІЛЕННЯ ОДНІЄЇ З ГОЛОВНИХ ІДЕЙ ХРИСТІЯНСТВА

У період докорінних політичних змін та соціальних зрушень, притаманних сучасній Україні, проблеми регулювання суспільних взаємовідносин набувають особливого значення. Розвиток ринкової економіки, процеси активних соціальних перетворень, що супроводжуються зростанням ролі релігійних організацій, а також поглибленням конфлікту між суспільством та державою стають джерелом політико-філософських дискусій, які все частіше зачіпають питання соціальної справедливості. У той же час поступове "відмирання" рудиментів радянської ідеології не тільки звільняє в свідомості українського суспільства місце для нових, більш адекватних світовим соціальним процесам політичних ідей та концепцій, а також створює нагоду звернутися до головних релігійних цінностей.

Реалії конкурентного ринку, що призводять до піднесення економічної сфери суспільного буття, та світові тенденції демократизації, які в свою чергу вимагають рівної можливості реалізації основних політичних прав та свобод, яка визнається незалежною від індивідуального економічного статусу, потребують певного узгодження та регулювання. Забезпечення відповідного балансу між економічною нерівністю та рівністю основних політичних свобод становить одну з функцій держави. А оскільки популярність тих чи інших політичних програм та заходів з боку держави або окремих політиків до певної міри залежить і від їх "узгодженості" з основними релігійними принципами, які домінують на даній території (в нашому випадку принципами православного християнства), проблема побудови в Україні дієвої демократичної форми правління в умовах сучасної ринкової системи не може розглядатися окремо від вивчення її (побудови) співвідношення з основними принципами християнської морально-етичної парадигми.

Сутність демократичного регулювання полягає в тому, що права та обов'язки громадян і держави повинні не тільки мати обопільний характер, а й бути *добровільно* прийнятими. Добровільно прийняті обопільні політичні зобов'язання завжди мають договірну природу, а визнання цієї обопільності становить відношення, що аналогічно можна назвати *суспільним договором*. Теоретична модель суспільного договору уособлює відносини громадянського суспільства і держави, протиріччя, які виникають між ними, а також спосіб вирішення цих протиріч. Саме тому стан найповнішого розвитку означеної доктрини припадає на епоху Нового часу, яка надала можливість здійснення докорінної соціальної трансформації, що сприяло виникненню нового суспільства. Отож, згідно з думкою Медушевського, можна визнати класичну доктрину суспільного договору в її раціоналістичній просвітницькій

трактовці в тій чи іншій мірі джерелом всіх значних політичних теорій XIX – XX ст., які ставили своїм завданням не тільки пояснити, а й змінити існуючий світ [3, с.22-23]. Етична передумова суспільного буття, внесена до концепції суспільного договору Кантом, стала фундаментом перебудови суспільства на засадах лібералізму та демократії.

Сучасні версії суспільного договору, розвинуті в другій половині XX ст. в аналітичній філософії¹ під назвою теорій соціальної справедливості, були розроблені з метою перегляду ключових положень американського лібералізму та зміцнення його догматів, ґрунтуючи їх на більш цілісній системі демократичних, правових та етичних принципів. Засноване на принципах свободи та рівності поняття суспільного договору, в сучасній інтерпретації постає втіленням основних демократичних цінностей, так само як і характер самого договору, підґрунтям якого є згода, що передбачає відсутність підкорення однієї людини іншою, повною мірою відповідає умовам демократичного регулювання. Тому, якщо розглядати сучасні договірні теорії як такі, що виступають однією з передумов розвитку новочасної теорії демократії², закономірним видається поставити питання про те, як саме означені версії суспільного договору співвідносяться з основними морально-етичними принципами християнства.

На відміну від їх класичних попередників, сучасні теорії суспільного договору лише нещодавно почали привертати до себе увагу українських і російських дослідників. В українській філософській науці об'єктом найактивнішого вивчення стала в першу чергу теорія соціальної справедливості Дж. Ролза, детальний аналіз якої надається в дослідженнях М. Тура, О. Коломійця, В. Малахова, Л. Верецької та С. Мисика. Нового висвітлення набувають і класичні теорії суспільного договору в роботах О. Слободянюка та Н. Спасенко. Вдалу спробу порівняльного аналізу класичних і сучасних теорій суспільного договору на прикладах теорій Т. Гоббса, Дж. Локка та Дж. Ролза робить Л. Ситніченко. Т. Бутченко досліджує еволюцію договірних теорій і здійснює їх класифікацію за часовими проміжками.

Серед досліджень теорій суспільного договору, проведених на терені російської політико-філософської думки, вирізняється монографія Т. Алексєєвої, присвячена детальному аналізу теорії справедливості Дж. Ролза, розвідка Б. Кашнікова, у якій розглянуто теорію суспільного договору Д. Готьє, а також публікації Р. Апресяна та Б. Капустіна, що висвітлюють поняття "суспільної моралі" в контексті сучасних варіантів контрактаріанізму³.

¹ Як відомо, те, що поєднує представників аналітичної філософської традиції не являє собою чіткої сукупності ідей або тверджень, які б поділялися ними усіма. В цілому такою з'єднувальною ланкою слугує певний спосіб постановки та дослідження філософських проблем, який спирається на філософський аналіз мови, активне використання засобів сучасної логіки, а також високі вимоги до виразності і чіткості аргументації. Таким чином, можна стверджувати, що дослідження в сфері аналітичної філософії охоплюють практично всі традиційні галузі філософської науки, в т.ч. і політичну філософію. А сучасні теорії суспільного договору слугують яскравими прикладами намагання їх авторів чітко сформулювати та логічним чином аргументувати кожне подане твердження. (Докладніше з цього приводу див. статтю Я.В. Шрамка «Очерк истории возникновения и развития аналитической философии» // Логос (Москва). – 2005. – №2 (47). – С. 4-12.

² Звичайно, всебічне дослідження теорії демократії не обмежується вивченням теорій суспільного договору. Проте, існує думка, що найвагоміший внесок в її розвиток зробили саме теоретики суспільного договору. Так, згідно з переконанням Ноулза, можна справедливо стверджувати, що велика кількість положень сучасної демократичної теорії являє собою лише низку приміток до теорії демократії Ж.-Ж. Руссо. (Докладніше див. D. Knowles. Political Philosophy. – London: Routledge. Taylor & Frances Group, 2001. – P. 301-302.)

³ Термін "контрактаріанізм" (contractarianism) є широко розповсюдженим в англійській філософській літературі, де він вживається для позначення всієї традиції суспільного договору від її засновків в античності й до новітніх розробок, здійснених в аналітичній філософії.

Щодо іноземних дослідників суспільно-договірної проблематики, слід відзначити таких представників англо-американської філософської спільноти, як Д. Боучер, П. Келлі та Б. Беррі, які систематизують усі теорії суспільного договору і визначають напрямки їх розвитку. Ретельний аналіз сучасних версій договірної доктрини проведено в дослідженнях Т. Скенлона, Р. Мартіна, Р. Вольфа, М. Мур, Т. Нагеля, Р. Сагдена. Проблеми дистрибутивної справедливості та свободи і рівності, що становлять проблемне поле сучасних варіантів контрактаріанізму, набувають широкого висвітлення в дослідженнях Дж. Вольфа, А. Уїла, У. Кімліки, Д. Ноулза, Н. Деніелса, Г. Харта та П. Ленінга. Р. Гудін аналізує контрактаріанську спробу раціонального обґрунтування моралі з позицій економічної теорії. К. Бінмор критикує раціональні засоби та побудову контрактаріанської аргументації, спираючись на постулати теорії ігор.

Серед сучасних теорій суспільного договору провідне місце посідає концепція справедливості сформульована Джоном Ролзом. Концепція Ролза вважається домінуючою в царині сучасної політичної філософії саме в тому сенсі, що майже всі наступні теоретики будували власні вчення, протиставляючи свої аргументи висновкам Ролза. Таким чином його теоретична побудова являє собою не тільки оригінальну концепцію, що набула певного історичного значення в якості альтернативного інтуїтивізму та утилітаризму етичного вчення, вона також визнається осередком усіх сучасних дискусій про справедливість так само, як і джерелом ідей, розроблених в переважній більшості подальших версій суспільного договору. В той час як договірна теорія Ролза є найяскравішим прикладом ліберального напрямку в розвитку традиції суспільного договору, концепція Девіда Готьє втілює основні риси так званих теорій взаємної користі⁴ [8, с.50-94] і являє собою протилежний Ролзовому погляд на цілі та характер суспільного договору. Тому пошук спільних для сучасного контрактаріанізму і християнства ідей та принципів, який становить мету нашого дослідження, провадитиметься із залученням саме цих версій договірної доктрини.

Провідною ідеєю сучасного контрактаріанізму є твердження про те, що справедливе суспільство ґрунтується на одностайній згоді його членів, а їх обов'язки мають взаємний характер. Побудова такого суспільства становить мету укладання суспільного договору, сторонами якого виступають раціональні "взаємонезацікавлені"⁵ індивіди. Ключовою рисою як теорії Ролза, так і концепції Готьє, є зображення означених індивідів у так званій "вихідній позиції", в умовах якої і відбувається процедура укладання договору, а також вибір принципів соціальної справедливості, що регулюватимуть майбутнє суспільство. Аби такі принципи могли бути прийняті, необхідною вимогою проголошується одностайність їх ухвалення, що уможливлується відсутністю в договірній традиції будь-якого визначення поняття "справедливого суспільства". Зображуючи суспільство у вигляді системи співробітництва, теорії суспільного договору уникають з'ясування питання про те, що складає його благо в абсолютному сенсі. Адже, навіть якщо індивіди не можуть дійти згоди стосовно спільних цілей, вони завжди здатні на співробітництво заради

⁴ В англійській філософській традиції існують й інші варіанти класифікації сучасних теорій суспільного договору. Згідно з термінологією Б. Беррі, маємо справу з неупередженими теоріями (Дж. Ролз та ін.) і теоріями взаємної користі (Д. Готьє та ін.), а Д. Боучер та П. Келлі виокремлюють моральний (Д. Готьє та ін.), конституціональний (М. Кузанський та ін.), а також громадянський (Ролз та ін.) напрями в розвитку договірних теорій. (Докладніше див. Barry B. *Theories of Justice*. – Berkeley: University of California Press, 1989; Boucher D., Kelly P. *The Social Contract and Its Critics: An Overview*. // *The Social Contract from Hobbes to Rawls* / Edited by David Boucher and Paul Kelly. – London and New York: Routledge, 1994. – P. 1-34.)

⁵ Згідно з думкою Ролза, індивіди у вихідній позиції мають бути зображені як раціональні егоїсти, зацікавлені в просуванні лише своїх власних інтересів. Його термін "mutually disinterested", на наш погляд, найкраще за все передає слово "взаємонезацікавлені".

взаємної вигоди. Таким чином, суспільство набуває вигляду звичайного механізму, який спільно використовується індивідами для досягнення різних цілей. Головною характеристикою принципів, що становлять предмет суспільного договору, є те, що вони передбачають обмеження вимог суспільства по відношенню до індивіда, а також вимог індивідів по відношенню одне до одного. Це складає контрактаріанське правило взаємності, згідно з яким кожний індивід має рівні права вимагати від іншого відповідного внеску в справу здійснювану заради обопільної вигоди, що виключає взаємодію з так званими "паразитами". В той же час це правило забороняє випадки, коли вигода більшості досягається за рахунок завдання шкоди будь-кому з членів суспільства. Подібні випадки завдання шкоди можуть бути виправдані, тільки якщо потерпілими виявляються одночасно всі члени суспільства без винятку, і коли це становить єдину умову досягнення ще більшої вигоди для всіх [9, с.5]. Ролз стверджує цей принцип, зазначаючи, що кожна особа володіє недоторканністю, заснованою на справедливості, яку не може переважити навіть добробут цілого суспільства [4, с.27]. Готьє в свою чергу говорить про моральний пріоритет індивіда по відношенню до суспільства та його інститутів [7, с.222].

Очевидно, що перелічені специфічні риси сучасних теорій суспільного договору спираються на спільну для них усіх засадничу ідею, яка не лише обумовлює природу обраних принципів справедливості, визначає характер укладеного договору і структурує вихідну позицію, а й наповнює саме поняття суспільного договору необхідним теоретичним змістом і уможливорює виникнення в його межах засновків демократичної теорії. Такою ідеєю виявляється *ідея про рівність людських індивідів*. Так, в теорії Ролза характеристика рівності не тільки приписується індивідам у вихідній позиції, а й надалі закріплюється визначенням пріоритету його першого принципу справедливості, який стверджує рівність політичних прав та свобод, перед другим, який дозволяє нерівність в розподілі матеріальних благ [4, с.346]. В концепції Ролза індивідам не лише гарантується рівність в політичній сфері суспільства, вони також визнаються носіями рівного морального статусу в умовах вихідної позиції, що свідчить про таку їхню рівність, яка переважає будь-якій природній та економічній нерівності.

В той час як концепція Ролза походить з ідеї рівності, договірна теорія Готьє позбавляє індивідів будь-якої моральної рівності у вихідній позиції, таким чином взагалі заперечуючи існування моралі в її умовах. Намагаючись відтворити виникнення певної системи соціальної справедливості з передумов чистої раціональності внаслідок укладення суспільного договору, Готьє воліє звільнити вихідну позицію (яка і становить раціональні засновки його побудови) від будь-яких моральних концептів. Однак, розуміючи необхідність введення до власної концепції ідеї рівності задля можливості функціонування механізму суспільного договору, він приписує своїм індивідам характеристику так званої "рівної раціональності"⁶. Визнання індивідів "розумово" рівними свідчить, на нашу думку, про спробу до певної міри уподібнити індивідів одне до одного, що знову ж таки призводить до залучення ідеї рівності й до теорії суспільного договору Готьє.

Отже, так само, як для християнства провідною є ідея про рівність усіх і кожного перед Богом незалежно від природних та економічних переваг та недоліків людей, так і для традиції суспільного договору основоположною виявляється ідея про рівність людських індивідів. Більше того ідея рівності не тільки являє собою базис побудування сучасних договірних концепцій, а й, на думку Мюррея Форсайта, становить теоретичну передумову виникнення власне поняття суспільного договору.

⁶ Характеристика "рівної раціональності" (equal rationality) є власним винаходом Д. Готьє і становить неортодоксальну інтерпретацію теорії ігор, яка використовується як раціональна передумова виведення системи принципів соціальної справедливості в сучасних теоріях суспільного договору. (Докладніше див. Gauthier D. *Morals by Agreement*. – Oxford: Clarendon Press, 1986. – P. 15)

Ідея про рівність людських індивідів, яка, з'явившись набагато раніше, отримує необхідний поштовх для поширення саме за часів протестантської Реформації (всі класики суспільного договору були протестантами) [6, с.37]. Ідея людської рівності являє собою основу виділеної ще Аристотелем "зрівняльної" справедливості. Однак, якщо в античному світогляді рівними могли вважатися лише вільні громадяни грецьких полісів, саме за часів зростання та остаточного утвердження християнства ідея рівності виходить на новий рівень свого розвитку. Проголосивши рівність усіх людей як створіння Божих, а також рівність вірних во Христі, апологети християнського вчення звели необхідний фундамент для визнання рівності індивідів в політичній сфері суспільного життя [2, с.199].

Стосовно основоположної ідеї контрактаріанізму подібного ж висновку доходить і М. Тур, аналізуючи проте не поняття суспільного договору, а власне категорію соціальної справедливості, яка на сучасному етапі розвитку договірних теорій являє собою предмет здійснюваного їх авторами аналізу. Як зазначає Тур, "осереддя" ідеї справедливості складає рівність, яка може бути охарактеризована як своєрідний "архетип" природно-історичного становлення людини. Тур також наводить власну інтерпретацію структури рівності, яка складається з двох шарів: природного, що уособлює суще, яке охоплює природну нерівність людини, та соціального, що становить належне і виявляється в моральній свідомості та психічній уяві як прагнення до фактичної рівності. Природна нерівність, за його твердженням, виступає в якості об'єктивної даності і має дескриптивний характер, проте, будучи інтерпретованою як соціальний факт, може, так само як і соціальна нерівність, набувати нормативного характеру. Соціальний шар в свою чергу структурується за трьома рівнями: рівність вихідних соціальних умов, рівність соціальних шансів та рівність результатів як міри отриманих соціальних благ [5, с.38-9].

Тур розрізняє в Ролзових принципах справедливості три рівні, на яких закладено підвалини рівності: рівень управління інституціями, репрезентований сферою публічних правил, на якому рівність виявляє себе у вигляді справедливості як правильності; інституційний рівень суспільства, рівність на якому забезпечують самі принципи справедливості; рівень статусу моральної особистості, який надає право на рівну справедливість [5, с.43-4].

Л. Верецька та С. Мисик також розглядають концепцію Ролза в контексті вивчення категорії справедливості, співвідносячи її з основними принципами християнської морально-етичної парадигми. Вони намагаються дослідити означену категорію шляхом розуміння її як блага. Розрізняючи суспільне та особистісне тлумачення блага соціалізованого індивіда, науковці відмічають сприйняття справедливості на засадах раціональності, що в свою чергу призводить до розуміння блага як діяння (на противагу його розумінню як наміру). Підвалини блага, на їхню думку, складають позитивна оцінка раціональних дій людини іншими членами спільноти, а також правда, зв'язок з якою уособлює зв'язок із загальнолюдським благом. Ролзове поняття "раціонального плану життя" використовується Верецькою та Мисиком як шлях реалізації дарованій людині свободи вибору, яка змушує її безперервно балансувати на межі справедливості та несправедливості [1, с.132].

Таким чином, приходимо до висновку, що основними рисами, які складають специфіку теорій суспільного договору на сучасному етапі їх розвитку, є відмова від наслідування конкретної концепції "хорошого" життя, однастайність, взаємність та раціональне продукування моральних норм. Зумовлена означеними рисами природа сучасної договірної доктрини свідчить про наявність певної спільної для всіх її версій засадничої ідеї. Такою ідеєю виступає ідея про рівність людських індивідів, що підтверджується авторами концепцій, які являють собою найяскравіші приклади двох магістральних напрямків розвитку сучасних договірних теорій, – Джоном Ролзом і Девідом Готьє. Ролзова моральна рівність та рівна раціональність Готьє,

приписувана індивідам у вихідній позиції, слугують свідченням того, що ідея рівності людських індивідів становить необхідний базис функціонування всієї конструкції суспільного договору. Означена ідея виявляється співзвучною одному з головних постулатів християнства, який стверджує рівність усіх перед Богом незалежно від їх природних, економічних та інших відмінностей.

Розгляд категорії соціальної справедливості, яка втілює предмет аналізу авторів сучасних договірних теорій, здійснений в дослідженнях М. Тура, Л. Верецької та С. Мисика, також доводить спільність основоположних ідей контрактаріанізму з основними принципами християнської морально-етичної парадигми. Беручи до уваги той факт, що означені теоретики суспільного договору ставлять за мету виведення відстоюваної ними системи соціальної справедливості із суто раціональних передумов, залишаючи поза межами власних концепцій будь-які релігійні переконання, особливої цікавості набуває дослідження питання про те, як саме вимоги чистої раціональності узгоджуватимуться з іншими моральними принципами християнства, і чи є взагалі можливим говорити про спільність джерела раціоналістичного та релігійного світоглядів.

Джерела та література

1. Венецька Л., Мисик С. Розуміння справедливості в християнській морально-етичній парадигмі // Філософська думка. – 2002. – № 3. – С. 120-133.
2. Малахів В.А. Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – 3-є вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с. – Бібліогр.: с.367-374.
3. Медушевский А.Н. Демократия и тирания в новое и новейшее время // Вопросы философии. – 1993. – № 10. – С. 3-23.
4. Ролз Дж. Теорія справедливості / Пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: «Основи», 2001. – 822 с.
5. Тур М.Г. Ідеї справедливості: імплікації легітимації // Філософська думка. – 2005. – № 4. – С. 33-58.
6. Forsyth M. Hobbes's Contractarianism: A Comparative Analysis // The Social Contract from Hobbes to Rawls / Edited by David Boucher and Paul Kelly. – London and New York: Routledge, 1994. – P. 35-50.
7. Gauthier D. *Morals by Agreement*. – Oxford: Clarendon Press, 1986. – 367 p.
8. Kymlicka W. *Contemporary Political Philosophy*. – Oxford: Oxford Clarendon Press, 1995. – 319 p.
9. Sugden R. The Contractarian Enterprise // *Rationality, Justice and the Social Contract. Themes from 'Morals by Agreement'* / Edited by D. Gauthier and R. Sugden. – The University of Michigan Press, 1993. – P. 1-23.

Анотація

В статті здійснюється пошук спільної для сучасних теорії суспільного договору та православного християнства провідної ідеї. Аналіз специфічних рис сучасних версій договірної доктрини призводить до висновку, що такою ідеєю виявляється ідея про рівність людських індивідів, що в свою чергу порушує питання про можливість існування спільного джерела раціоналістичного та релігійного світоглядів.

Summary

In the article we look for a common basic idea of contemporary social contract theories and orthodox Christianity. After analysing special features typical of the modern social contract, we find that the idea in question is the idea of equality of human individuals which corresponds to the Christian postulate about all people being equal before the Lord. This provokes a further question of a common source of rationalistic and religious Weltanschauung.